

Gemma Harasim Riječka pisma

Preveo i uvodnu bilješku napisao mr. Irvin Lukežić, Pedagoški fakultet, Rijeka, Ur.: 19. svibnja 1993.

UDK: 07:929 HARASIM, G.

U prosincu je 1908. godine Giuseppe Prezzolini pokrenuo u Firenci novi časopis "La Voce". U tom uglednu tjedniku, koji se bavio kulturnom i obrazovnom problematikom, surađivali su najjeminentniji talijanski intelektualci onoga vremena: Giovanni Papini, Benedetto Croce, Ardengo Soffici, Giovanni Gentile, Giuseppe Lombardo-Radice, Gaetano Salvemini, Ugo Guido Mondolfo, Scipio Slataper i dr. Tijekom 1909. na stranicama su se tog firentinskog časopisa pojavili i dopisi mlade riječke učiteljice i pedagoške teoretičarke Gemme Harasim, pod naslovom **Lettere da Fiume**. Objavila je ukupno četiri pisma u kojima raspravlja o političkim i kulturnim prilikama Rijeke toga doba. Treba imati na umu da je Gemma Harasim već prije toga privukla veliku pažnju talijanske kulturne javnosti djelom **Sull'insegnamento della lingua materna**, o kome su pohvalno pisali Guido Mazzoni i sam Benedetto Croce, te brojni drugi kritičari. U svom se rodnom gradu Gemma Harasim nije isticala samo iznimnom darovitošću predavača, nego i kao napredan javni djelatnik. Bila je suradnica mjesečnika "La Vedetta", član upravnog odbora **Circolo Letterario** i organizator zapaženih kulturnih priredbi. Godine 1908. održala je, primjerice, vrlo uspješno javno predavanje **Dante e Il mare** u dvorani riječke Filharmonije. U tom ozračju nastaju i njezina **Pisma**. Ona su zapravo pokušaj razumijevanja složene riječke situacije izvan uzanih okvira općinske politike i retoričkog nacionalizma, u skladu s potrebama novoga vremena. Iako su napisana još u osvit ovoga stoljeća, **Pisma** se Gemme Harasim odlikuju upravo začudnom aktualnošću. Jer, sve ono što je ona tako lucidno predostjela obistinilo se kasnije u dobro nam poznatim tragičnim riječkim zbivanjima ili se čak događa i danas. Dakako, u izmijenjenoj konstelaciji društvenih i političkih odnosa. Ovaj je prijevod popraćen kraćim biografskim profilom Gemme Harasim i usputnim komentarima prof. Lucia Lombardo-Radicea, autoričina sina. (I.L.)

GEMMA HARASIM (biografska bilješka)

Gemma Harasim rodila se u Rijeci 15. srpnja 1876, od oca Vjenceslava (Venceslao) Harasima, kapetana duge plovidbe, talijanskog jezika ali češkoga porijekla, i majke Antonije Lucich, također talijanskoga jezika ali hrvatskoga porijekla. Antonia Lucich bila je udovica pomorskoga kapetana Lenca, s kojim je imala sina Rikarda (Riccardo) i kćer Gisellu što umire još kao djevojčica; djeca iz drugoga braka bijahu joj: Gemma, Stefania, kasnije udana za Davida Schacherla, koja je prerano umrla ostavivši troje nejake djece; Rodolfo i Venceslao jr., oba umrla kao dječaci. Venceslao kreće u pomorsku službu prvo od najniže stepenice, započevši svoju karijeru u četrnaestoj godini kao mali od broda i potom postaje kapetanom jedrenjaka, bez potrebnih stručnih naslova koje su kasnije zahtijevali za kapetane na parobrodima. U vrijeme dok je Gemma još bila djevojčicom, obitelj se našla u krajnjim novčanim oskudicama koje je podnosila vrlo dostojanstveno (kasnije se Venceslao Harasim zaposlio kod Lučke kapetanije, pa u riječkoj luci uskoro dolazi na glas kao neobično omiljena i poznata osoba: bistre oči, duga sijeda brada razdjeljkom odvojena na dva dijela, bio je vrlo oštrouman čovjek, velika poštenja, pun mudrosti i pučke kulture: poslovice, legende, iskustva života na moru, sjećanja na *Risorgimento* i prve organizacije socijalista, i tako dalje). Gemma ne provodi svoje djetinjstvo i mladost u "učenicim" prostorima, već među "malim svijetom" iz Staroga grada; od prvih se školskih dana neće kulturno isticati po tome što potječe iz jednog ambijenta, već po izvanrednim darovima svoga intuitivnoga razbora i velikoj strasti prema knjigama. Po izuzetnoj je nadarenosti za recitaciju (već u sedmoj godini "debitira" na školskim kazališnim predstavama) imala zasigurno pred sobom otvorenu mogućnost glumačke karijere a pažljivi promatrači nazivahu je pravim obiteljskim "čudom od djeteta"; no prirodna je sramežljivost s vremenom potpuno potisnula njezina prava i duboka nadahnuća što joj ih pružaše pozornica, te strah roditelja (punih, kako već rekosmo, zdravorazumskih narodnih shvaćanja) da maloj "ne pune glavu", usmjeriše je prema sasvim drugom putu, učiteljskim studijima, koje polaže s velikim uspjehom u Gorici, položivši završne ispite u Kopru. Još vrlo mlada našla se (u Rijeci) pred razredom od 75 pučkih osmoškolaca i odmah pokazala istinsku odgojnu sposobnost (u čemu se, po našem sudu, ponovno otkriva onaj element "intuitivne inspiracije" koji se u nje već prije pokazao, u sklonosti prema recitaciji). Kasnije prelazi na "gradske škole", odnosno, srednje škole riječke općine, i kao učiteljica "građanske škole u Rijeci" potpisuje prvo među pismima u časopisu "**La Voce**", koja ovom prigodom ponovno objavljujemo. S grupom iz "**Vocea**" Gemma Harasim uspostavlja učestale veze tijekom školskih godina 1907/1908. i 1908/1909, koje provodi u Firenci pohađajući učiteljske kolegije na tamošnjem Sveučilištu i koristeći riječku općinsku stipendiju. Bilo je to razdoblje stjecanja intezivnih kulturnih, političkih i ljudskih iskustava za mladu riječku učiteljicu; osim redovna polaska učiteljskih kolegija (naročito onih kod Guida Mazzonia), bilo je to ujedno upoznavanje i neposredan dodir s firentinskom, u to doba vrlo živahnom, kulturom; prijateljstvo s grupom studenata koje Gemma Harasim držaše svojom "malom braćom": Enrico Burich, Aldo Oberdorfer, Egisto Rossi, Riječani, studenti medicine Eugenio Morelli, Paparcone (nedavno umrla), Cesare Frugoni, i danas još uvijek aktivan poput kakva mladića, sva trojica predodređeni za najbolje akademske i znanstvene uspjehe; sa studenticom učiteljstva Laurom Mottura i mladom i lijepom Dolores, kasnije udanom za G. Prezzolinia; prijateljske veze s nekim od najodličnijih firentinskih kuća, poput obitelji Mori (govorimo o geografu Attiliu Moriu, ocu Margherite Almagià), ili obitelji Dore (gdje je odrasla

Dede, kasnije nevjesta Giuseppa Pintora i majka Giaimea, junaka pokreta otpora). Iz sjećanja E. Buricha, C. Frugonia, malobrojnih preživjelih iz toga svijeta tako plamenih studija i iskustava, obnavljamo uspomenu na živahnu i jedinstvenu osobu: mlada, izrazito plavokosa žena, velike ljepote, koja se na tu ljepotu nije obazirala, sva obuzeta i zaokupljena duhovnim, obrazovnim, političkim i kulturnim interesima; srdačna i otvorena, prijazna i uvidavna prema mladeži, koja joj se rado povjerava, odlučna u svojim principima, borbena i oštra kada je potrebno, a ipak sva ispunjena blagošću. U Firenci se, za vrijeme učiteljskog kongresa, Gemma Harasim upoznala s Giuseppeom Lombardo-Radiceom, s kojim je nekoliko godina inače vrlo tijesno surađivala u području pedagogije; vjenčali su se godinu dana poslije, 22. rujna 1910, u Rijeci. Nakon toga preselila se s mužem na Siciliju, u Catanu (G. Lombardo-Radice od 1910. do 1923. drži katedru pedagogije na tamošnjem Sveučilištu); dobila je, između 1911. i 1916, troje djece koja su još uvijek živa (Giuseppina, profesorica književnosti na Liceo "Mamiani" u Rimu, poznata po svojim prijevodima Sofoklovih tragedija; Laura, profesorica književnosti na Učiteljskom zavodu "Oriani" u Rimu, udana 1944. za Pietra Ingraosa, majka petero djece; Lucio, redovni profesor geometrije na Sveučilištu u Rimu, urednik revije **"Riforma della scuola"**, pisac povijesnih, filozofskih, pedagoških i znanstvenih rasprava, oženjen 1946. za Adele Mariu Jamolo, otac troje djece). Godine 1923. preselila se u Rim, gdje joj suprug dobiva katedru za učiteljsku pedagogiju; u Rimu živi u kući u Via Ruffini sve do smrti, 31. srpnja 1961, navršivši nekoliko dana prije toga 85. godinu.

Od 1910. do 1938. godine, kad je Giuseppe Lombardo-Radice iznenada umro, još relativno mlad (59 godina), život Gemme Harasim intimno je povezan sa životom njezina supruga, kojega duboko poštuje i kojemu uvijek bijaše razboritim suradnikom na polju pedagogije. Pa ipak održava, i pored toga što se slaže s čovjekom koga voli, onu slobodnu nezavisnost mišljenja što bijaše trajnom osobinom njezine osobnosti. Kao pacifist i socijalist (v. dalje), Gemma Harasim nije dijelila intervencionizam svoga muža, koji kao ratni dobrovoljac služi od 1915. do 1918. godine (ali, da bi mu mogla biti što bliža, provodi ratne godine u Toscani i Laciju, podnoseći s velikim junaštvom najveće odgovornosti i teškoće); kao nepomirljivi antifašist od samoga početka nije odobravala suradnju svoga muža s Giovanniem Gentileom oko reforme škola 1923. godine (prema Gentileu Gemma Harasim osjećala je intuitivnu odbojnost davno prije nego li je odbacio svoj prijašnji liberalizam i opredijelio se za fašizam). Pomagat će, otvorenom plemenitošću duše, žrtvama, pažljivom domaćinskom upravom u razdobljima velikih oskudica, mužu da se odupre progonima, zlostavljanjima i izolaciji na koju ga osuđuje fašizam nakon što je odmah sutradan poslije ubojstva Matteotia, hrabrom političkom i moralnom motivacijom, odstupio s položaja generalnoga direktora osnovnoga obrazovanja. Samo godinu dana nakon što je obudovjela (1938) morala se suočiti s novom teškom kušnjom: uhićenjem i osudom sina Lucia, novopečena doktoranta kojega "specijalni tribunal" kažnjava na četiri godine zatvora. Prihvatit će novu kušnju ne samo dostojanstveno nego i ponosno, a tako i ponovno sinovo uhićenje (nakon što je prethodno pušten iz zatvora zbog oprosta nakon dvije godine) uoči 25. srpnja 1943. godine. Tijekom devet mjeseci nacističke okupacije Rima, iako već ostarjela gospođa, upravo će s mladenačkim zanosom i ravnodušnošću prema opasnostima svoju kuću pretvoriti u jedno od uporišta rimskog pokreta otpora (već u kolovozu 1943, Giorgio Amendola, Giovanni Roveda i drugi kolovođe tajnog antifašističkog udruženja napraviše "pristanište" u Via Ruffini, i odavde stupaju u vezu s Bonomiem, Ruiniem,

Casatiem, kako bi oživjeli političko pregrupiranje koje kasnije dobiva naziv *Comitato di Liberazione Nazionale*).

Vraćajući se na riječke godine Gemme Harasim, potrebno je - vjerujemo - osvjetliti dva elementa njezina oblikovanja da bi se pravilno razumjela njezina *Riječka pisma*. Prvi je element pobožna naklonost koju oduvijek osjećaš prema polubratu Rikardu Lencu, što je od nje bio mnogo godina stariji, advokatu, znanstveniku i hrvatskom političaru (ali poborniku tijesne suradnje, naročito kulturne, između Hrvata i Talijana). Središnja ideja *Pisama narodnoga jedinstva*, iznad jezičnih barijera i nacionalizma, ima nesumnjivo svoj prvi korijen u živom iskustvu **Talijanke** Gemme Harasim, koja je već u okruženju svoje obitelji doživjela međuprožimanje i suradnju talijanske i hrvatske kulture, duh zajedničke borbe Talijana i Hrvata protiv Austro-ugarske Monarhije. Drugi element, o kome se već govorilo, oblikovanje je, odrastanje među pukom i radnicima koji se u svojim pregnućima orijentiraju prema socijalizmu i internacionalizmu (još odmalena Gemma Harasim posjećuje knjigovežnicu Werk, jedno od prvih središta narodne socijalističke kulture u Rijeci). Socijalist je Gemma Harasim ostala čitava života održavajući uvijek, što bijaše u njezinu karakteru, otvorenu i slobodnu autonomnost prosuđivanja o svim pitanjima (i dramama!) što su se pokretala u tegobnu povijesnom razdoblju u kome je morala živjeti (L.L.R.)

Riječka pisma

I. - (LA VOCE - 19. lipnja 1909)

Ovim pismom započinjemo seriju pisama o našim kulturnim prilikama u Rijeci, koje šalje gospođica Harasim¹, poznata suradnica revije *Nuovi Doveri*², što će zajedno s ostalim pismima iz drugih talijanskih govornih područja upotpuniti tršćanske dopise S. Slatapera što su pobudili veliko zanimanje.

Da bismo uopće mogli govoriti o ma kojem školskom predmetu, potrebno se, ako stvar doista želimo temeljito ispitati, **vratiti na početak**, ili, točnije rečeno,

¹ Ove uvodne retke treba pripisati Giuseppu Prezzoliniu. Način je pisanja prezimena (ovdje i na završetku pisma) pogrešan: treba čitati Harasim. (L.L.R.)

² "Rivista quindicinale di problemi educativi" **Nuovi Doveri** utemeljena je u Palermu a urednik joj bijaše Giuseppe Lombardo-Radice, prvi broj nosi datum 15. travnja 1907. Prvi suradnički prilog Gemme Harasim pojavljuje se u sv. XIX. 1° drugoga godišta revije, s datacijom od 15. siječnja 1908; naslov članka je: **Esercitazioni di lingua** (Jezične vježbe). Zanimljive su uvodne riječi (autor kojih je svakako Giuseppe Lombardo-Radice): "Pozov što ga odaslamo našim suradnicima u 17. svesku nije bilo uzaludan. Gospođica Gemma Harasim, ljubazna spisateljica (o čijem su radu posvećenu **učenju materinskog jezika** protekle godine najpovoljnije pisale najveće talijanske revije) upućuje iz Rijeke, gdje predaje talijanski na građanskim školama (nešto poput naših **produženih ili ženskih tehničkih škola**), zanimljiv dopis koji sadržava ono što bismo mogli nazvati njezinim **didaktičkim programom**." Rad koji se ovdje spominje je **Sull' insegnamento della lingua materna** (o učenju materinog jezika) di **Gemma Harasim - Maestra**, Fiume, Tipografica Artistica di Arturo Novak, 1906. (str. 70). Pored povoljnih recenzija u Italiji, spomenimo veliko zanimanje Benedetta Crocea koji je u odgovornim spoznajama i iskustvima riječke učiteljice pronašao vlastite suštinske ideje o jeziku; Croce je o tome spisu upozorio Giuseppa Lombardo-Radice, koji tako prvi put dolazi u doticaj sa ženom što će mu nekoliko godina kasnije postati životnom suputnicom. Ostali prilozi iz revije "**Nuovi Doveri**" na koje se osvrće Prezzolini jesu: **Esercitazioni di lingua** (drugi dio), sv. XXI, 1908, str. 42; **Civiltà italiana e civiltà ungherese** (**A proposito di classi aggiunte**)/Talijanska i mađarska prosvjeta. U svesi s dodatnim rezredima/, sv. XXII, 1908, str. 65 (o spomenutom članku v. dalje bilješka /5/). (L.L.R.)

spustiti se nažalost do naših političkih prilika; kratko predočenje tog mala nepoznata i daleka grada neće, dakle, biti ni suvišno ni uzaludno.

Temeljni paragraf patenta Marije Terezije iz 1779. godine, oko kojega se danas vrti sva naša obrambena bitka, glasi: "Slobodni grad Rijeka **sjednjen** je s Ugarskom kao **odvojeno** tijelo". U tom po logici, formi i mišljenju uistinu jedinstvenu i rijetku dokumentu, koji ljubomorno čuvamo u našem općinskom arhivu, ali kojemu bismo se zapravo i sami trebali smijati, kada nas odviše žalosne stvari ne bi prisiljavale na razmišljanje - u njemu je već, a kasnije malo-pomalo kroz stoljeća zasijana prva klica pogubne bolesti naših škola: "**Izolacija**". Škola je za nas, silom prilika, poput naše povijesti, života i kulture, ostala ni sa kim **sjednjena** i **odvojena** od čitavoga svijeta; jer, ostajući za Ugarsku **Jedni** grad koji ima talijanske škole, jer drugo niti bijaše moguće niti se dalo učiniti, tako da smo se dapače stalno imali boriti protiv nadiruće opasnosti, za **Jedinstvo** škotskih interesa s državom kojoj bijasmo **sjednjeni** a jezično **odvojeni**.

Drugi gradovi Monarhije koji se nalaze u prilikama što su analogne našima nikada nisu potpuno **sami** nasuprot čitave države; oni tvore dijelove kraljevina, provincija, talijanskih, slavenskih, rumunjskih, čeških pokrajina itd., pa i u školskim pitanjima, kao i kod svakog političkog pitanja, više ili manje dolaze do izražaja njihova borba za ideale i zanose, za reforme i za interese, no uvijek izvan uska kruga gradskih zidina; njihov se pogled probija makar do provincije, potičući raspravu prema svjetlosti koja je barem malko udaljena od sjene zvonika, uopćavajući tako predmet s različitih strana, stvarajući ponešto šire i raznovrsnije mišljenje.

Samo u nas škola ostaje posve ograničena unutar naših goletnih kraških planina i nemirna mora, zatvorena za svaki glas, za svaki zvuk što dopire iz vanjskoga svijeta; iscrpljujući se iz dana u dan neravnopravnom i tužnom bitkom za ugroženu egzistenciju, gubeći tako iz vida prostranu i jasnu viziju velikih i korisnih čovjekovih borbi što su u međuvremenu ojačale, za ozbiljne, duboke i široke reforme koje će je pročistiti i unaprijediti.

Razumjet će se stoga iz ovih mojih kratkih i bolnih pretpostavki, redaka koji su se pojavili zahvaljujući Vašoj dirljivoj i blagohotnoj gostoljubivosti: razumjeti, a vjerujem i potvrditi, da za njihovo rješavanje nije dostatan samo plan reformi: da bi se duša naše škole spasila iz mučne samoće protrebne su daleko jače snage!

Danas se mogu preporučiti jedino kao pažljiva i revnosna slušateljica Vaših velikih i raznovrsnih diskusija; uzdajući se i želeći Vam da i dalje budu tako općenite i humane, tako duboke i čiste, kako bi mogle baciti bar tračak svjetlosti u ove tamne naše sjene stoljetne samoće i naše tisućgodišnje apatije.

Gemma Harasim
iz gradske škole u Rijeci

II. - (LA VOCE - 8. srpnja 1909)

Rijeka, 20. lipnja 1909.

Poštovani Gospodine,

... Reću ću, dakle, slobodno što osjećam i što vidim oko sebe: **slobodno**, eto to je jedinstvena vrijednost redaka što slijede: i samo zbog toga imam hrabrosti da ih pošaljem; drugi bi moguće učinili i bolje i mnogo dublje studije i članke: ali sa snažnijom željom za istinom i dobrom, s iskrenijom nepristranošću i sa življom ljubavlju prema tom našem ubavom ugroženom gradu, u to ne vjerujem.

S tim izrazom ponosa neka mi bude dopušteno da otpočnem i oprošteno zbog mala zakašnjenja.

Za početak iznosim danas malo zemljopisnih pojmova; jer sam nažalost primijetila (i u Firenci³ naročito) da i među osrednje obrazovanim osobama postoji kolosalno neznanje o zemljopisu ovih pokrajina, od kojih je jedino poznat Trst i svatko će ga odmah pokazati u atlasu; u svemu ostalome vlada zbrka proturječnih pojmova koje se onda snižava do povijesnih nepreciznosti i površnosti sudova i zaključaka, tvoreći od svih tih različitih i međusobno udaljenih područja samo jedna predio i jedno jedino pitanje od Boke Kotorske (*bocche di Cattari*) do planina u Trentinu, od furlanskih ravnica do pulskoga zaljeva. Dok nasuprot tome u svim spomenutim područjima, unatoč stanovitoj **analogiji** i temeljnoj sličnosti, postoje u svakome mjestu ipak **snažne razlike** interesa, prilika, srazmjera između jedne i druge narodnosti koje su u sukobu; broja, snaga, kulture i naravi boraca; **snažne razlike** između prirodnih uvjeta pojedinih regija, njihovog odnosa s vladom, zaposlenosti stanovništva i ljestvice materijalnog blagostanja.

Rijeka već po svom zemljopisnom položaju ima naročite osobitosti, vrlo karakteristične, i savjetovala bih svakome tko pokazuje ljubazna interesa za naše stvari neka malo prouči kartu Istre, grada i područja Trsta, **grada i kotara Rijeke**, Furlanije, Kraške visoravni i Hrvatskog primorja (u mjerilu 1:200.000, koju izradio naš učitelj Enrico Bombig); ako spomenuta karta postane barem malo poznatija i u talijanskim školama, i među obrazovnim osobama, bit će to dobro počelo da se prorijedi ta šuma pogrešaka, predrasuda i konvencionalnih fraza o "drugoj obali".

Na drugoj smo obali i mi, to je istina; ali dobro satjerani u kutić, upravo u najsjevernijem zaljevu tog **pregorskog** Jadrana, iz kojega uistinu ništa ne vidimo jer nam pogled zatvaraju osorna lica otoka Krka i Cresa; sa zapada nam graniči istarska obala a s istoka Hrvatsko primorje; i tako ostajemo kao u kakvu alpinskom jezeru, toliko lijepu u titravu plaventnilu svojih valova i raznolikosti svojih visokih razvedenih obala, ali baš stoga toliko uzburkanu u toj svojoj skučenosti ojačanoj granicama. I uvijek te granice oko našega grada, sa svih strana; iz toga proizlazi nešto poput klina koji se uvlači oslanjajući se temeljem u more, istočnim dijelom o Hrvatsko primorje, zapadnim o Istru, i onda oblikuje granice, ne samo grada, kotara, pokrajina, nego i **država: Austrije i Hrvatske**. Ne pripada, međutim, ni jednoj ni drugoj, nego umjesto toga preko obiju spomenutih država, poslije kilometara i kilometara, preko planina i ravnica, rijeka i jezera, treba poći u potragu za njezinom majčinskom domovinom i silno pjevati himne te udaljene zemlje da bi se mogle čuti sve do širokih ravnica Tise: "Blagoslovi, Bože, **Mađara!**"

Eto, to je ono što Rijeku čini toliko različitom od drugih gradova: nikakva analogija između prirodnih i političkih granica: stoga se svim **prirodnim** pitanjima koja treba postaviti oko teritorija na kome se zbog zemljopisnoga suda susreće više

³ Vidi ono što je rečeno u biografskoj bilješci o firentinskim prijateljstvima Gemme Harasim, koja u Firenci provodi dvije akademske godine, 1908. i 1909, koristeći za studij riječku općinsku stipendiju. Prirodajmo tome da Gemma Harasim nikada nije podnosila praznu i neupućenu retoriku ni na kojem području, a ponajmanje nacionalističku parolašku retoriku. U Firenci je imala prilike nekoliko puta vidjeti, iz daleka, Gabriela D'Annunzia, u kazališnim ložama s elegantnim gospodama, na elegantnim jahačim stazama Cascina, i odmah je prema njemu osjetila živu odbojnost "intuirajući" elemente snobizma, individualizma i egocentrizma toga čovjeka. Djeci je često pripovijedala da se njezina instiktivna averzija prema D'Annunziu preobrazila u racionalno negativan sud onda kada je doznala kako je pjesnih odbio prihvatiti poziv da govori u Rijeci, zato što mu nisu odgovarale ponude za putovanje i boravak. (L.L.R.)

narodnosti pridružuje, pretpostavlja i pomućuje najvećim dijelom sva ostala, jedno novo pitanje, stvoreno **artificijelno** od naše političke ovisnosti, koje nije samoniklo na našem terenu.

Zemljopisno ovdje u našem gradu oduvijek postoje **samo dva** jezika koja se govore i međusobno susreću: talijanski i hrvatski; ili, malo točnije, talijanski dijalekt koji ima mnoge sličnosti s mletačkim (poput svih dijalekata u ovim stranama) i hrvatsko-ilirski dijalekt, također svojstven Primorju: grad i njegova općina u svojoj su aktivnosti oduvijek pokazivali izrazito talijanski karakter; pa ipak je narod, zbog svojih trgovačkih veza s granicom i prirodnom infiltracijom s hrvatskim elementima, koji su među nas silazili s graničnih brda i susjednih obala, počeo osim talijanskoga upoznavati i ilirski dijalekt, dok se pak talijanska populacija uvećavala s druge strane pridošticama iz Istre i talijanskih gradova najbližih nam zbog poslovnih veza, naročito iz Ankone.

Od '67 naovamo, nakon pripojenja Rijeke Ugarskoj, malo-pomalo, bez obzira što ga prvotno nismo željeli prihvatiti, jedan se novi jezik, koji se prije toga nikada još nije čuo na našim obalama, počeo nametati, dostigavši danas toliki krešendo da ga jednostavno više nije moguće zanemariti kao neznatan postotak: mađarski jezik. On je, međutim, od samoga početka uvozna pojava: nakon što se uspostavila mađarska uprava, logično je i neizbježno slijedilo: do nas dođoše činovnici poslani iz Mađarske za brojne državne službe; Mađari se potom zapošljavaju na poslovima u luci, pošti i željeznici; preko škole koju ustanovljuje nova vlada, mađarski učitelji i profesori odmah pored autohtone populacije stvaraju neku vrst mađarske kolonije, još uvijek odvojene od preostalog stanovništva, strane mu jezikom i običajima. A Rijeku otpočetak niti ih je prihvaćala niti je pak pokazivala zabrinutost: ako takva imigracija bude potrajala samo tako regularno, neće za nas predstavljati nikakvu opasnost: ti malobrojni Mađari i tako će se morati stopiti s nama, talijanizirati se zbog potrebe ili zbog interesa: posjećujuću naša kazališta, naša društva, hodajući našim ulicama i našim trgovinama bez potrebe za tumačima: grad se nije promijenio od danas do sutra zbog promjene vlasti; dobio je neke nove tabele koje nije znao čitati, i produžio dalje nasmijano i bezbrižno; osjećao se toliko snažan da upravlja svime, toliko slobodan da se može uzvisiti nad malim dnevnim novostima; i vjerovao je da će postati vrlo bogat, mnogoljudan i snažan pod novom krunom Svetoga Stjepana, koji je iz daljine blistala tako dobroćudno i čija se težina nije mogla u tolikoj mjeri osjetiti. Koliko će potrajati iluzija sreće, slobode i bogatstva? Moguće da nekima još uvijek traje: onima koji hoće zažmiriti da ne vide i dobro začepiti uši da ne čuju. Ali mi hoćemo pogledati istini u oči: čak i ako zato moramo patiti, tim više i upravo zbog toga, jer iz te boli proizlazi snaga da se uzdignemo i postanemo boljima, borimo se slobodna duha i jasne pameti, bez nekorektnih mržnji i slijepe kivnosti. O toj surovoj istini, tužni zbore, imat ćeš me prilike strpljivo i milostivo saslušati doskora, naravno ako smognem vremena i snage!

Uz pozdrav, doviđenja.

GEMMA HARASIM

III. (LA VOCE - 9. rujna 1909)

Poštovani Gospodine,

Oprostite mi zbog duge tišine, jer među mnogobrojnim neoprostivim motivima ljetnih dokolica, putovanja, praznika, lijenosti, nema ni jednog opravdavajućeg, vjerujem: iščekivanje razvoja tršćanskih diskusija bilo mi je potrebno za misaono pojašnjenje svega onoga što bi bilo analogno između tamošnjih i naših prilika. A analogna je sva duboka surovost istine što se mnogima ne dopada; stoga ću Vas danas poštediti, da ne bih dosađivala, čitava niza pretpostavki s kojima sam imala

namjeru nastaviti zaključke, i koji su već sada jasno razrađeni, tako da bi moja ponavljanja djelovala suvišno. U Trstu se veli "da žive Slaveni" dok je za našu malu Rijeku daleko pogubnije "da žive Hrvati i da žive Mađari".

A Talijani? Ovdje počinju tužne napomene: i upravo tu, kada treba konačno govoriti uzdignuta čela, počinju se spominjati prije svih naših zala, uvijek s mnogo retoričke komocije i napadačke retoričke fraze usmjerene protiv "barbarskih invazora".

Kako i koliko im se valja oduprijeti u naprednom smislu? Što trebamo uraditi? Koje ideale trebamo slijediti i podupirati?

Teška su to i složena pitanja: i bolna podjednako; i u svima postoji izvorna zabluda koja ih objedinjuje i izjednačuje: daleko se veća važnost pridaje vanjskim nego li unutarnjem sadržaju pitanja.

Površan ideal da se Rijeku učini talijanskom, posve talijanskom dakako: postojana i pomalo žalosna briga da se pred očima svijeta prikrije to što otkriva našu "trojezičnost" (?), naše prave i istinske slabosti; i srčano pobjedničko veselje svaki put kada takva maskerada uspije, barem za trenutak, pod raskošnim prigodnim pokrovima, pohabanim tkaninama podijeljena i razdrta grada. Borba je to sa sjenom stvari, a ne protiv stvari po sebi i za sebe: trošiti sve svoje sile, podjednako one poštene i vrijedne, na ulične halabuke ne pridonosi baš ničemu, čak ni za korak ne unapređuje unutarnji sadržaj našega talijanstva. Iz mjeseca u mjesec, primjerice, trošimo se u jalovim raspravama, na sjednicama, u štampi, žestimo se kako bismo gradskim ulicama, barem onima koje se prve ukazuju strancu, nadjenuli junačka talijanska imena, budući da Rijeka tako dobiva **dobar dojam** talijanskoga grada: i prebrzo zaboravljajući u svojoj radosti zbog ohola blještavila privida da je upravo naša dična draga **plazza Dante** prema moru divno uokvirena velikim parobrodima **ugarskoga** pomorskoga društva "Adria i parobrodničima **Ungaro-croate**, a prema brdu razvijenim **hrvatskim** bankama.

U kazalištu priredimo veliku političku demonstraciju, oduševljenim zborovima iz **Ernanla**, zaboravljajući da smo baš u tom našem elegantnom i novom opernom kazalištu uistinu "svi jedna obitelj"! Raskošne židovsko-mađarske gospođe i hrvatski kapitalisti, koji imaju abonman u prvim ložama, ili naša sirota studentarija koja se bučno gužva na galeriji?

Takvi bi se primjeri mogli nizati u beskonačnost i pružati nacionalnoj borbi ono isprazno obilježje plitkosti, literature i retorike koje je daleko veće od političke, ekonomske, socijalne i moralne borbe. Ne znamo tišinu što okružuje velika djela i zloupotrebljavamo riječ koja se razbacuje sitnom bijedom: tako da i sve ono što je uistinu dobro postaje tu i tamo običnom kulturnom propagandom, pokvareno i razdrobljeno, podložno u jedan mah velikoj obmani; prema pogrešnom konceptu da se rabi više iz "mržnje prema drugima i prkosa" nego li zbog stvarne naše potrebe da se oplemenimo i uzdignemo.

Drugi put više o ostalim jednostavnim činjenicama, našim slabostima i takozvanim "neprijateljima": i možda na kraju krajeva nećemo uspjeti pronaći ni pokojnu mrvicu onog velikog dobra koje našem gradu toliko žarko želimo! Vjerujemo: samo da budete još toliko pažljivi i dopustite mi dovršiti stupce započete u "**Voce**".

Pozdravi

Gemma Harasim

IV. (LA VOCE - 30. rujna 1909)

Kojim snagama raspolažu tri narodnosti, talijanska, hrvatska i mađarska, kojima smo prošli puta ustvrdili **egzistenciju**? Kako su zastupljene?

Talijanski je municipij, pa prema tome i sve ono što je s njime povezano, sve njegov institucije, općinsko vijeće, škole, uredi, kazališta, gradski život u pravom

smislu riječi; talijanski je jezik podjednako rasprostranjen gotovo kod svih stanovnika: među Hrvatima naročito, dapače mnogi se od njih služe njime u porodici i društvenome životu, premda imaju partiju koja je protiv Talijana; talijanski poznaju, doduše nešto slabije i s tvrdim egzotičnim izgovorom, također i gotovo svi Mađari koji su se nama doselili.

Prema tome talijanski jezik ostaje zasigurno općim jezikom sviju narodnosti: u mirnim poslovnim odnosima, u razgovorima, u obiteljima, i kao opće pravilo vrijedi da se prigodom susreta Mađara, Hrvata i Talijana kao jezik razmjene upotrebljava **talijanski**.

Mađarski je državni i sve što je manje-više pod izravnim njezinim utjecajem; u uredima, školama, pošti, telegrafima, željeznicama, sve do izdašno subvencioniranih pomorskih društava i onih trgovačkih tvrtki koje su prenesene iz Mađarske.

U okviru spomenutih dviju granica, gotovo jasno određenih i službeno zastupljenih dvama različitim jezicima, pojavljuje se bez određenog prelaska hrvatski element, kome nedostaje vidljiva oznaka na državnim i općinskim zgradama, ali koji zato manje ili više prožima sve društvene slojeve, od slobodnih zanimanja, liječnika, advokata, trgovaca, sve do težaka iz neposredne okolice i manjeg dijela lučkih radnika.

Postavimo li tako fatalni trokut, kako onda uspostaviti strane? Koji se to protivnici izravnije sučeljavaju?

Od vremena oduševljenih mahanja zastavama godine 1867, do prvih razočaranja koja počinju uzimati maha sada već u pretežnog dijela dijela osjetljivih ljudi nove generacije, linija borbe koju su uvijek slijedili Talijani imala je u svome temelju, i službeno još uvijek ima, posebnu vrstu naše računice, i upravo po tome se naše narodne borbe razlikuju od onih u drugim austrijskim pokrajinama.

Učili su naši stari: "Mađari neizmjereno vole Talijane, uvijek će biti sretni da posjeduju jedan talijanski grad i pomažu mu u njegovu nastojaju da ostane takav: ne postoji ni najmanja sjena opasnosti da ćemo ikada postati Mađari, nikada, čak ni za stoljeća mađarske vladavine; oni su toliko daleki, toliko različiti jezikom i običajima, da nas ne mogu razumjeti kao što ni mi njih ne razumijemo. No, postoji živa opasnost da svi postanemo Hrvatima jer ih vrlo dobro razumijemo po jeziku i navadama: oni su naši susjedi, već stoljećima žive s nama unutar maloga kruga starinskih zidova, plove zajedno s nama po našem moru, spuštaju se ovamo s naših brda. Dakle, u obranu protiv susjednih Hrvata! U zajednici, punoj pouzdanja i sreće, s Mađarima koji su nam tako **daleki**."

Sanjali su tako općinski vijećnici i prevareni narod svoj lijepi san o slobodi: Hrvati, koje je uprava zarobila, tako su stvarno i iščezli iz zavičaja uz pomoć nove vlade; bili su očišćeni, uzdržavali su se sami, nezavisni u svemu i za svagda jezikom, zakonima, našim općinskim statutima. Borba je poprimila izrazite odlike obračuna u srednjovjekovnim komunama, samo što bijaše manje okrutna i manje otvorena: gibelini su u trinaestome stoljeću uspjeli uz carevu pomoć otjerati u progonstvo gvelfe, savrnivši sa zemljom njihove dvorce i kuće, i "učiniti ih pokretnima", kako veli Villani; naši moderniji i civiliziraniji gibelini s podjednakom su sigurnošću gledali u budućnost, ali bez krvi i pokolja i prije svega bez smionosti; a umjesto otvorena gibelinskoga sukoba u našim se starinskim polumračnim uličicama odvijala tu mađarska politika u osvjetljenim dvoranama općinske vijećnice.

Promotrena s gledišta talijanstva Rijeke, da se održi pod svaki cijenu, sasvim će lijepo izgledati takva staza spasenja, podjednako oportunistička i nesigurna, koju ne određuje ljubav prema Mađarima već lukava računica maskirana rodoljubnim oduševljenjima: glavno je bilo živjeti i održati se Talijanima; o tananostima osjećaja počelo se razmišljati kasnije: za sada i za dugo vremena dovoljno je bilo vikati iz

svoga glasa jedinu mađarsku riječ naučenu u brzini i pomami, pa i nju s pogrešnim izgovorom: "Eljen!" (Živio). I tako se išlo sve do sitnica, ne dovodeći u sumnju daleku i dragu majku domovinu: bilo u partiji, bilo u gradu, nikada se otvoreno nisu izjašnjavali kao Talijani; naime, kako je postojala opasnost da se tako oprži jezik, pa se pronašao skroman pridjev koji govori sve i ne kazuje ništa: **autonomo**.

Među brojnim prividnim ili stvarnim promjenama života i politike proteklih četrdeset godina čvrsto je zaživjelo temeljno rasuđivanje "talijansko-mađarsko-autonomaško": zbog čega to, dakle, još uvijek nismo uspjeli potpuno razbistriti?

Zato što su se cjelokupno rasuđivanje i čitava politika temeljili na **legendi**, a ne na povijesti: bilo je odviše teško i bolno početi uklanjati suvišno sve do gole i jednostavne stvarnosti činjenica. Mađari, dakle, nisu toliko ljubili Talijane da bi ih slobodno ostavili živjeti u svom jedinom talijanskom gradu? Pokušavali su nam malo pomalo otimati jezik, slobodu, zakone, autonomije, škole, bogatstva, posao, njihove i naše prijatelje, nepristrane zaštitnike! Je li to moguće? Pripadaju li samo snu Türk (sic!) ili Tököry (sic!), mladi borci koji daju svoju krv u garibaldinskoj odori među gustim sicilijanskim palmama, zar se Kossuth, taj vrli narodni junak, nije služio samo **talijanskim** u Torinu, gdje u poštovanju provodi sijedu starost, i gdje mu djeca u progonstvu odrastaju kao **Talijani**? Legende: ovdje se brkaju i generaliziraju rijetki usamljeni junaci, kratkotrajni narodni zanos, s čitavom vladom i tiranskim aristokratskim sustavom; suviše je naivna iluzija bilo vjerovati u ozbiljnu naklonost mađarske vlade prema Talijanima jednoga maloga grada; budući da se jedina pomorska luka Ugarske trebala umjesto toga što više mađarizirati, pronoseći svijetom ime i zastavu.

Za Mađarsku riječki Talijani nikada nisu bili drugo doli jedna narodnost više u ionako već dovoljno podijeljenoj državi: i poput svih ostalih bijahu podvrgnuti samo jednome cilju: da se postupno eliminiraju, potisnu ili bar učine neškodljivima; nikada tu nije bilo ni posebnih obzira ni simpatija; Talijani, Rumunji, Sasi, Hrvati za vladu uvijek predstavljahu samo neugodnosti, pobune i smetnje kojih se bez razlike trebalo otarasiti; govoriti o nekom jeziku koji ne bi bio mađarski uvijek je za vladu značilo pridavati mu vrlo izražajnu frazu: **poštivati cjelovitost mađarske države**. A to što neki jezik pripada Danteu ili pak siromašnom slovačkom kmetu, nije značilo baš ništa na tezulji simpatija: nije mađarski jezik i gotovo; tko je ikada bio toliko naivan da povjeruje da vlade imaju dužnost posebnih filoloških studija u stvarima odnarođivanja?

Talijansko-mađarske simpatije? Bile su to dobre legende za uspavlivanje naših mogućih nepovjerenja: služile su vrlo dobro vladinu unfikatorskom snu, ali su zato upropaštavale građanski san o slobodi; i dok su one uspavljivale pjesmom o ljubavi, dotle su potpirivane silne netrpeljivosti među narodnostima kao bi se one uništile i iscrpile, i prije svega odvratila pažnja naroda od daleko dubljih i ozbiljnijih problema koje vlade niti su mogle niti htjele razriješiti; jer "mržnja pomaže onome što vlada razjedinjujući i plaši protivničke narode, zajedno zbratimljene".

I danas se talijanska strana grada nalazi priklještena između dviju nepremostivih barijera, sama nasuprot **dvojce** protivnika, dok se zanosi iluzijom da se može osloboditi onoga kojega prvog ima u kući: i tako sama, pokolebana razočaranjima, troši svoje male snage ne bi li spasila vanjski izgled, nesposobna da se uhvati ukoštac s unutarnjim sadržajem i dubljim korijenom naših zala: obeshrabrena onom ljubavju u koju više ne zna vjerovati i koje se isto tako više nema snage ni odlučno odreći, bjesni i iscrpljuje se u prastarj mržnji punoj zavisti, podignutoj do jedinog životnog ideala.

Treba li dakle pozdrav umirućima što ga ovdje donosimo smatrati još jednim nekorisnim lamentom u nizu dosadašnjih mojih bolnih tužaljki?

Ne: jer se i "službeno" opaža rasulo, postojana i razorna dekadansa, pa to i ne bi trebalo posebno pripisivati samo našem gradskome životu: unatoč nezadovoljstvima,

oskudicama i teškoćama koje prijete i pritišću sa sviju strana, grad postuje, razvija se, ubrzano i postojano napreduje; nismo grad "tišine" niti smrti; istina je samo da prolazimo razdoblje bolnih kriza, ali valjda ne zbog utmuća već da bi se obnovili; da bismo postavili još više, otvorenije i moćnije ideale u borbama za napredak.

Odbacimo li iluziju neke više potpore, kako se onda tako **sami** možemo oduprijeti **dvjema** suprotnim strujama? Mađare podupire vlada, Hrvate kapital, dok Talijani naprotiv nemaju pomoći ni od koje strane. Eto fundamentalne zablude: pomoć bi trebala biti valjana i trajna; to je samo pitanje promjene smjera u kome bi je valjalo tražiti: od **više** smo pretrpjeli brodolom; što nas priječi da se obratimo manje nepouzdanim strujama? Možda je jedini način spasa u sadašnjim olujama: usmjeriti se od vlade prema narodu; tom našem raznoliku i izmiješanom narodu o kojem nitko iz čistih nacionalnih partija, ni hrvatskih, ni mađarskih, ni talijanskih, nikada istinski i ozbiljno nije vodio računa; što su ga štovište promatrali s prezirom i strahom, i uvijek prepuštena samome sebi u svojim greškama, u svojim borbama, u svojim mukama. I još gore: u svim odlučnim trenucima uvijek ga se suzbijalo u njegovim potrebama. Zato što naš narod nije nacionalist: upravo zbog te činjenice mnogi su ga oštro prekoravali, dok je međutim takav nedostatak boje u našega puka logična posljedica smanjena interesa za sve nacionalističke partije. A to stoga što se narod sâm probija kako najbolje može, i kada vidi da se nitko ne bavi njegovim životnim i stvarnim pitanjima, daje sebi svojstven primjer kako mu je sve prihvatljivo. Prošao je taj naš čudnovat i neshvaćen narod mnogo puta dugačkim dostojanstvenim povorkama glavnim ulicama grada, noseći natpise na svim jezicima što se ovdje govore, ne praveći razlike ni u simpatijama ni u mržnjama: vikao je na svim jezicima ono što traži i ono na što ima pravo; okupljao se na skupštinama da pljeskom pozdravi talijanske, slavenske, mađarske i njemačke govornike, zato što govore o njegovim interesima, kazuju o novim potrebama i novim borbama, pomažući mu u teškim i opasnim neprilikama⁴.

O svemu tome nije se dovoljno vodilo računa ili pak samo napadački u oštrim prijekorima: nikada se nije ozbiljno razmišljalo kamo bi jednoga dana trebalo povesti ovu nepoznatu i nepriznatu silu, i nikada se nije pokušalo u njoj potražiti najmoćnijeg i najvjernijeg od svih saveznika, dotle isprazno predstavljana i progonjena.

Ovo je nova zadaća koja jedino može ojačati, svježim energijama i brojem, postojane temelje naših prorijeđenih i umornih redova: jer sada je već apsurdno zatvarati oči pred najrazgovjetnijim istinama o kojima imamo tako bliske primjere. U kakvu se bilo obliku budu vodile buduće bitke, partija koja može računati na dugotrajniju pobjedu bit će svakako ona koja bude znala pronaći naklonost naroda, podupiruću njegove težnje i borbe, podižući kao svoje ideale kulturu i mišljenje.

Druga i brojna su još pitanja s kojima se valja suočiti s vjerom u naš boljitak, ako postignemo da se uspijemo osloboditi starih predrasuda i sadašnjih zabluda:

⁴ Ovdje se aludira, na nedvosmislen način kakav je poznat u autorice, na manifestacije radnika socijalista, ili nadahnute socijalizmom, naročito prigodom prvomajskih proslava. Gemma Harasim običavala je djeci pripovijedati da se na takvim zajedničkim manifestacijama nacionalističko natjecanje svodilo jedino na nadmetanje u tome tko će jače uzviknuti: "viva!", "eljen!", "zivio!". O trajnoj socijalističkoj inspiraciji u političkom mišljenju Gemme Harasim govorilo se već u biografskoj bilješci. (L.L.R.)

no, ako prije svega uspijemo pogledati goloj i krutoj istini u lice, bez prešutkivanja, bez kompromisa i kolebanja: **ozbiljno**.

Jer ovo nije samo u nas, nego i u čitavoj toj nesretnoj Austro-Ugarskoj Monarhiji, najbolniji slučaj koji u sebi ima nešto patološko: zarazno zlo rasprostranjeno među svim nacionalističkim partijama i u posljednoj kapi krvi; svi, Slaveni, Nijemci, Talijani, Mađari, pa čak i ako su najinteligentniji, najsimpatičnije i najvrednije osobe, zaustavljaju se u svojim najčistijim djelatnostima pred nepremostivom barijerom: gdje počinje nacionalna borba. Od ove granice kao da prestaje svaka moć rasuđivanja: gubi se svaki smisao za istinu, pravdu, milosrđe, prava i obveze, čovječnost: od civilizirane osobe postaje se čitavom svojom dušom nešto poput Nietzscheove bijele zvijeri s onu stranu dobra i zla.

I tom sljepilu strasti, gnjeva i nasilja nadjeva se ime čuvstva, rodoljublja, politike, svete i pravedne obrane. Ali (nastavljajući pitanja): Treba li baš potpuno nemogućom i utopijskom smatrati pretpostavku da se može duboko i otvoreno **osjetiti** a da se pritom ne izgubi svjetlo razuma? I da se dapače iz istoga svjetla jasnoga mišljenja pronađe nova snaga osjećanja i djelovanja?

Rasuđivanje je mnogostrano i ako bude bez predrasuda, postat će umjesto toga početkom novog i plodonosnog posla barem na kulturnom poslu. Posjedujemo dobre talijanske klubove za učenje i zabavu, koji bi mogli mnogo toga učiniti na ponovnom i punom zbližavanju, ali bi se upravo oni prvi trebali osloboditi nacionalističkih sljepila i straha od privida, i smiono postati društva istinske i vlastite kulture, silna i skromna: i ozbiljno prosuditi, ne brkajući pritom u zajedničkom koru sa slijepim obožavanjem, zdravim razborom koji je već svojstven Talijanima, i književnu produkciju, često tako brbljavu i konvencionalnu koja se razvlijeva s "druge obale", retoričke predrasude s rodoljubnim mlaćenjima koje je Carducci tako prezirao, što ih od vremena do vremena **poklanja** poneki elegantni predavač za nekoliko stotina kruna. Naši talijanski klubovi i društva moraju se povezati ozbiljnim i korisnim radom ako žele ozbiljno prikazivati današnju talijansku kulturu, povjeravajući takav zadatak najboljima, časnim i nepristranim, ako se pošteno hoćemo i znamo postaviti iznad naših nevođa, postat ćemo uistinu kadri da pomognemo bez ispraznosti i dobitaka.

Ostali predmeti također zaslužuju mnogo šire razlaganje: o nekima sam već daleko opširnije raspravljala u časopisu "Nuovi doveri"⁵, a odnose se na naše škole i teškoće da se očuvaju talijanskima: govoreći o školi počela sam ovaj niz bilješki o našem gradu. Upravo školi i mladima koji se pripremaju, postižući u svojim studijama najveću jasnoću misli, trebalo bi zaželjati valjanu pripomoć u manje turobnoj budućnosti.

GEMMA HARASIM

Načlov izvornika: *Le Lettere da Fiume* di Gemma Harasim *Fiume*, IX, 3-4, lugliodicebre 1961, str. 184-199. S talijanskog preveo Irvin Lukežić.

⁵ O člancima objavljenim u časopisu "Nuovi Doveri" 1908. godine vidi bilješku (2). U prvim dvama člancima autorica opisuje svoja avangardna iskustva predavanja talijanskog jezika u "našim malim talijanskim školama u inozemstvu"; u **talijanskoj kulturi** Gemma Harasim postavlja osnovicu političko-odgojne akcije. Bez "nacionalne nadutosti", uvijek objektivno ispitujući stvarnost; tako, u trećem članku, otvoreno priznaje superiornost mađarske države školske organizacije, koja je u nekim aspektima bolja od tadašnje talijanske, poput satnice ograničene na 19-20. sati tjedno, odustva "dodatnih razreda" (Protiv kojih "Nuovi Doveri" vode ustrajnu bitku.) (L.L.R.).